

POZNATO I NEPOZNATO DRAMSKO STVARALAŠTVO JOSIPA KULUNDŽIČA

*Neke značajne konstante lica u programskom zahtjevu
Kulundžićeva djela*

Grozdana Cvitan

Josip Kulundžić je jedan od onih hrvatskih dramatičara čije opsežno djelo od tridesetak dramskih tekstova, uz ostala književna ostvarenja, tek čeka ocjenu, sustavno određenje u okviru hrvatske književnosti. S obzirom na mnogostrukost djelovanja u književnom i kazališnom životu, Josip Kulundžić je autor čije sagledavanje zahtijeva nekoliko mogućih osvjetljenja i ocjena jer uz književno-teorijske odrednice svakako treba uključiti i njegova osobna teorijska stajališta kao i osobne programske okvire. A njegov je programski okvir, iako ponekad osporavan u dijelovima njegova stvaralaštva, kako primjećuje Branko Hećimović, upravo sadržan u naslovu jedne njegove drame »Čovjek je dobar«.

Svom stvaralaštvu Josip Kulundžić nameće niz zahtjeva koji nisu samo stvaralačka potreba već i Kulundžićeva želja da naše dramsko stvaralaštvo uključi u suvremena strujanja evropske dramske književnosti. No, kakvi god oni bili, zahtjevi se Kulundžiću vraćaju kao opsesija ispitivanja odnosa dobra i zla. Ali odnosa u kojem autor, vjerujući u dobro u čovjeku, stvara čitav niz umjetnih lica, iskonstruiranih obrata

i nevjerojatnih situacija, inzistirajući na svom programu, na dobroti u čovjeku.

Razmišljajući o velikom broju njegovih drama, nameće se misao da Kulundžić vrlo često nije imao snage i ljudske volje — a ne književnog zahtjeva — prepustiti svog junaka njegovoj tragičnoj sudbini, okameniti zlo — ako postoji — kao izraz i određenje jednog lica, nego je autorskom sklonošću spašavao galeriju svojih junaka od zla kao sudbinskog određenja dovodeći u pitanje homogenost više svojih dramskih ostvarenja. Iako bi njegovi teorijski zapisi o modernoj drami mogli opravdati, donekle, takve obrate i rješenja na planu stvaralaštva, ipak princip akcije, kao osnovni princip moderne drame, koji slijedi iracionalne tokove za razliku od formalno-logičkih, ne može u sebi do kraja zatvoriti autorovu tako čestu potrebu da svojim junacima pruži ruku spasa nad ponorima zla.

Kao što je poznato, u Zavodu za književnost i teatrologiju JAZU nalazi se zasad neobjavljena polovina cjelokupnog Kulundžićeva dramskog stvaralaštva. Tek će objavljivanje kompletne dramske ostavštine Josipa Kulundžića omogućiti šire i kompleksnije sagledavanje tog autora. S obzirom na te činjenice, smatram potrebnijim govoriti o tome manje poznatom dijelu Kulundžićeva opusa, odnosno o onim njegovim karakteristikama zajedničkim ili u dijelovima relevantnim za cijelo njegovo stvaralaštvo.

Zahtjev za principom dobrote toliko prevladava u Kulundžićevu stvaralaštvu da slika njegova upravo pročitano djela ne predstavlja impresiju o na određeni način ispričanom problemu ili temi već impresiju o licu ili licima kojih odjek u sebi nosi većina Kulundžićevih drama, bolje i točnije rečeno: drugih lica. Iako postoje neke razlike u Kulundžićevu stvaralaštvu između dva rata, točnije od početka njegova stvaralaštva do 1945. godine i kasnijeg (onog u kojem, uz vrijedna djela, nalazimo i općepoznate, odbolovane dugove vremenu), njegov programski zadatak »čovjek je dobar« prisutan je u svim razdobljima njegova stvaralaštva. U stalnoj težnji za novim (pokazivalo se ono kao ekspresionistička manira ili korjenita nastavljanja na nordijske dramatičare pa dug poslijeratnom vremenu odnosno borba protiv Pirandella, čak i kad je postajala propaganda pirandelizma), ideja čovjekove dobrote ne napušta ovog autora. Ne samo što je nazočna u svakoj novoj drami nego se kao moguće novo istraživanje ili osvjetljenje ta ideja pojavljuje u brojnim istim ili međusobno sličnim licima razasutim po

svekolikom Kulundžićevu dramskom opusu. Bez obzira na tematsku određenost djela, realizaciju ideje ili pripadnost krugu djelovanja, njegovo lice pojavit će se često kao svoj važniji dvojniki, kao slutnja, nastavak, pa i kao istoimeno istraživanje u više drama. Tako ćemo Bakicu iz »Skorpiona« sresti kao Lepu, majku u neobjavljenoj drami »Teško je reći istinu«. Ne samo što obje Kulundžić identificira kao male, mile starice, nego i njihovi karakteri pokazuju zapanjujuću srodnost: i Lepa zlostavlja svoju okolinu (u oba slučaja to su njihove obitelji) ni u jednom trenutku ne ostavljajući situaciju otvorenom, ali ni ne fiksirajući odnose. Niz obrata u drami Lepina su konstrukcija obiteljskog života i interpretacija tih zbivanja. Jer ona vodi središnju igru, pa ako joj poneko zbivanje i izmakne, interpretacije i refleksije na njih njezino su »vlasništvo«. Jednakim autorovim nastojanjima, iako ne i dosežima umjetničke realizacije, možemo pridružiti i gospođu Poleksiju, Poksi Burić, predsjednicu šeste lige humanitarnih društava iz dovršene drame »Bez naslova« (bez naslova su dvije drame u Kulundžićevoj ostavštini, ali je jedna od njih nedovršena), pa i za književnu analizu manje zanimljivo lice majke iz neobjavljene »Komedije o samoći«. Iako motivirana svojom obitelji, gospođa Burić djeluje na mnogo širem planu. Granice njezina zanimanja, a samim time i njezinih »igara«, djelovanja i uništavanja postaju gotovo dio društvenog plana. Kao predsjednicu i člana odbora mnogih dobrotvornih društava gospođu Burić Kulundžić odvodi u širu okolinu i sredinu, istražujući taj tip lica u složenijim i ponešto drugačijim uvjetima s obzirom na sredinu. Na vrlo zanimljiv i karakterističan način gospođa Burić na samom početku drame objašnjava neke svoje akcije sinu Pjeru.

BURIČKA: Halo! Da! Da! Halo! Je li tamo gospodin Burić! A ti si! (viče) Zašto se ne javiš kad te zovem magarče jedan! Šuti, kad ja govorim. Impertinentan način da ti mene pozivaš telefonom, i da mi čestitaš na sinočnjem uspjehu! Kakvi su to deplasirani vicevi? Šta, ti nisi telefonirao? Misliš li, da nisam poznala tvoj glas? Ako nemaš hrabrosti da mi govoriš u lice neugodne stvari, onda smatram nedostojnim za muškarca, da mi to govoriš na telefonu promjenjenim glasom! Da. Poznala sam ti glas! Ti si bio! Ali ja ti kažem svojim pravim glasom ovo: ti si jedan pijani parazit koji je nedostojan društva u kome živi. I ako večeras dođeš pijan sutra ćemo razgovarati preko advokata na koji ćeš me način isplatiti, pre no što istupiš iz firme našeg braka! (zalupe telefon)

PJER: (vrlo uzrujan) Tebe ni vrag ne može da razume! Što sve to znači? Čemu...

BURIČKA: (odahne zadovoljno) Ponajpre zato, što sam na nekog htela da se izderem, a ti nisi povoljan objekat jer si isuviše moja krv, a da ne bi bezobrazno reagirao; drugo, da tvog gospodina oca dekuraziram u slučaju da bude tražio objašnjenje za moj večerašnji izlazak u »Društvo za pomaganje siromašnih studenata«. To je moja taktika, ako želiš da znaš!¹

»BURIČKA: ... Misliš li ti, naivčino, da bi tvoj otac, koji te izdržava, ikad imao taj svoj današnji imetak, da se ja nisam žrtvovala u radu za »Društvo za suzbijanje alkoholizma«.

PJER: To je smešan paradoks, pošto je moj otac predsednik kompanije, koja živi od izvoza vina i rakije.

BURIČKA: To nije ni malo smešan paradoks, pošto mu je moj najbliži saradnik u odboru, predsednik trezvenog društva, izradio sve velike liferacije alkoholnih pića... I ne samo to. Misliš li ti, da bi se tvoja sestra ikada mogla udati, da ja nisam u odboru društva za pomaganje siromašnih studenata?

PJER: Vrlo me interesuje, kako ćeš tu vezu da izvedeš?

BURIČKA: Vrlo jednostavno. Lili treba da se uda za pametnog, ali siromašnog intelektualca, koji će celog svog života imati osećaj zahvalnosti prema ženi, koja mu je u brak donela veliki kapital. Za mladića, pored koga će ona celog svog života imati osećaj nezavisnosti i slobode. A kako se ti idealni mladići najlakše žene pre nego što im diploma udari u glavu, treba ih naći dok su još studenti. U Društvu za pomaganje siromašnih studenata naći ću ja Lili najboljeg muža... Hoćeš li još nešto da znaš? Zašto radim u »Društvu za otpuštene osuđenike«? (oštro) Zato...²

Nakon ovih navoda dostatno se prisjetiti žena Dombrovskih iz objavljenih drama »Klara Dombrovska« i »Firma se skida« i uspostaviti daljnje poredbe u Kulundžićevim objavljenim i neobjavljenim dramama. Međutim, Kulundžić na ovaj način ne provjerava samo glavna lica svojih drama nego i niz usputnih ili epizodnih, pa i takvih o kojima samo doznajemo iz razgovora dramskih junaka. Tu se zbroj prije spomenutih junakinja nastavlja još jednom majkom. To je majka Lepe Mičić iz drame »Sudbine«. Lepina majka je prepoznatljiv sažetak već spomenutih

osoba, lice osvijetljeno nizom istih ili sličnih u ostalim njegovim dramama, pa je u »Sudbinama« Kulundžić pokazuje u njezinim glavnim crtama, u njezinoj stvarnosti kojoj ne trebaju objašnjenja. Ona je prepoznatljiv tip među Kulundžićevim tipiziranim junacima.

Valja reći da su Kulundžićeve sklonosti i želje za osvjetljenjem nekih osoba bile toliko izražene da je svojim junacima davao ne samo karakterološke osobine, nego i imena, zanimanja pa čak i krug ljudi. Ponekad i niz izgovorenih rečenica. Tako liječnicu-asistenticu Mariju, opterećenu idolatrijom, iz drame »Neobično suđenje« ili »Diploma«, nalazimo kao liječnicu-asistenticu Niobu u »Neobarbaru«, dok Niobina supruga liječnika Ivu prepoznajemo kao doktora Marića iz »Neobičnog suđenja« ili »Diplome«. (No u drugačije organiziranim dramskim pričama Marić i Ivo postaju konstante u istraživanju različitih jednadžbi.) Upravo spomenuti doktor Marić ima svog istoimenog dvojnika u doktoru Mariću iz dovršene drame »Bez naslova«. Međutim, njihova karakterološka realizacija kao dramskih junaka izrazito je suprotstavljena. U istoj kulturno-sociološkoj situaciji ova će se lica pokazati kao dvije moguće suprotnosti izrasle iz istih vanjskih odrednica. Nasuprot njima stoji grupa odvjetnika iz drama »Paragraf«, »Teško je reći istinu« i nedovršene drame »Bez naslova«. I dok se u drami »Teško je reći istinu« kao skica osoba predočenih negdje drugdje, u »Paragrafu« i nedovršenoj drami »Bez naslova« Kulundžić odvjetnicima povjerava zadatke istražitelja istine. A ta istina razapeta je između slova zakona i životnih okolnosti dramskih junaka. Jednog od mogućih zajedničkih junaka možemo prepoznati i u dramama: »Knjiga i kolači«, »Sudbine« i »Teško je reći istinu«. Taj tip predstavljen je u glavnom junaku »Knjige i kolača«, bivšem logorašu Kostu Lekiću. Evo jedne slike tog bivšeg logoraša koji je to ostao i u novim životnim uvjetima.

»KOSTA: (Zgranut i uvređen) I sve to vi meni sada prebacujete na ovako bezočan način, vi, moji najbliži, za kojima sam čeznuo u ropstvu četiri godine!

VOJKAN: Zašto se nisi posle četiri godine ropstva vratio kući? Zašto si još šest godina lutao po svetu? Tata, nemoj se ljutiti, ali ja ti moram kazati zašto.

MILA: Ostavi to, Vojkane.

VOJKAN: Zato što si tamo čuo da mi ovde još uvek nemamo — kolača!

KOSTA: To je laž! Što znači to da ti meni večeras stalno te kolače pominješ? To je laž!

VOJKAN: To si ti pisao iz Toronta. Ja sam to pismo sačuvao: 'Još nema kod vas kolača!'«³

Kosti Lekiću se pridružuje Milin otac iz drame »Sudbine«, ali samo kao dio Miline priče, a ne kao sam sudionik drame. On je poslijeratni sužanj, a za vrijeme rata idejno je pripadao četnicima.

MILA: ... Ja ću ovdje skapati, ali neću popustiti« I odmah, a da nije sačekao moj odgovor, nastavio: »Nemojte mi slati teletinu u konzervi. Ispecite je i svežu prelijte maslom. Dosadile mi konzerve. I dvopek više ne šaljite. Više volim keks Petit beurre. A čokoladu mi šaljite mlečnu, ne onu za kuvanje; gorka je.« I kako sada da mu kažem uz kakve žrtve mi i ovo šaljem.

SMILJA: (oprezno) On je sladokusac?

MILA: Možda i nije. On misli da to pripada njegovom rangu.⁴

Kosti Lekiću i Milinu ocu blizak je Dragan Rodić, zatvorenik (i on!) i bivši knjigovođa iz drame »Teško je reći istinu«. Sljedeći razgovor vodi njegov brat Milovan s odvjetnikom Vujićem.

VUJIĆ: Sad se opametio.

MILOVAN: Po koju cenu? On na robiji, mi u sramoti. I taj napor: svega smo se lišili da bi njemu slali, da ne bi osetio ... I, ne verujem, to ga neće opametiti.

VUJIĆ: Razumeće žrtvu.

MILOVAN: Mislite? Mati daje svu penziju, ja dosta od moje plate. A on? Samo izvoljeva: »Ne šaljite mi konzerve, nego pečeno meso zaliveno gušćjom mašću.« I samo torte. Sedam godina.⁵

To bi ujedno bila i jedna od prijelaznih grupa Kulundžićevih dramskih lica, prijelazna u smislu vezivanja tipova s konstantama nekih načina njihova pokazivanja-prezentiranja u dramskim djelima i to prezentiranja vezanih za Kulundžićev idejni zadatak: čovjek je dobar. Naime, Kosta Lekić je bivši logoraš, ali logoraš koji je slučajno završio u zarobljeništvo. Kako nije bio borac, a samim time ni njegov logoraški život nije bio ni osobno opredjeljenje i idejna borba, on svoju slučajnu

sudbinu koristi kao bit svog, inače bezličnog i samotnog života. Situaciju u kojoj se našao on pokušava idejno oživotvoriti na osobnom planu, opravdati i revalorizirati svoj život u svjetlu svojega logoraškog iskustva, ugrožavajući svoju okolinu osobnim negativnim fikcijama. Pori-jeklom različitim, ali sudbinski vrlo sličnim fikcijama svoju okolinu ugrožava i Milenin otac, logoraš iz drame »Sudbine«. Za razliku od Lekića, glavnog junaka drame »Knjiga i kolači«, Milenin otac (kao i prije spomenuta majka Lepe Mičić, također iz drame »Sudbine«) slika je lica kojemu je Kulundžić punu pažnju posvetio na drugom mjestu. Milenin otac tako je sinteza čije obrazloženje, opravdanje i sliku treba tražiti u drugim dramama. Dragan Rodić, zatvorenik iz drame »Teško je reći istinu«, za razliku od Lekića i Milina oca (koji život pretvaraju u fikciju tuđih ideja) namjerno će stvoriti i okolini nametnuti situaciju ispaštanja u ime ideja koje ga opsjedaju. Time se Dragan Rodić približava novom tipu osoba: osoba tragične krivnje. Njihova djela izviru iz činjenica njihova porijekla. A tu činjenicu oni brižno podgrijavaju stalnim pričama o svom porijeklu (iz kojeg izvire njihova tragična krivnja) i jednako je uporno nose i dijele sa svojim bližnjima. Tako organizirane teme nalazimo u »Ponoru«, donekle u »Katedri«, »Sudbinama« i »Neobarbaru«, modificirane u »Sjenama na logoru«, nezavršenoj drami »Bez naslova« i u drugim djelima. (Tu se, ujedno, nalaze i najveće Kulundžićeve nedosljednosti u vođenju dramske radnje i stvaranju karaktera.) Neke istine i konstatacije na kojima su sagrađene ove drame naći ćemo kao dijelove spektra stanovitih odnosa u dramama »Čovjek je dobar« i »Krik života«.

Ali da se vratimo licima Rodića, Lekića i Milina oca. Iz primjera je vidljivo kako Kulundžić voli dio razgovora Milovana Rodića i odvjetnika Vujića u dijelu dijaloga iz drame »Sudbine« u kojem doznajemo priču o Milinu ocu. Potenciran kroz čitavu dramu taj dijalog nalazimo u drami »Knjige i kolači«. Uz karakterološku funkciju na planu lica Kulundžić ovim ponavljanjem pokazuje još jednu osobinu svog stvaralaštva: konstantu tipičnog dijaloga. A oblici i funkcionalnost tih dijaloga imaju svoju gradaciju. I dok u navedenim primjerima zadržava dio dijaloga kao sredstvo (brzo uočljivo i prepoznatljivo) sagledavanja i karakterizacije lica, u drugim djelima stilski fenomen ponavljanja dijaloga ili dijelova dijaloga funkcionirat će u scenama opravdanja u prosudbi tragične krivnje. Sljedeći primjeri pokazuju te, ali i neke druge karakteristike Kulundžićeva dramskog stvaralaštva.

VELIKA ALA: Lopov krađe na sitno, možda što nije imao dobro vaspitanje, a možda i zato što živi u bedi. I zato što krađe na sitno, prezrivo ga nazivate lopovom. Ali oni koji krađu krupnu ribu, oni kamuflirani pljačkaši, oni otmeni korupcionaši, oni vešti prevaranti velikog stila — oni sebe ne nazivaju lopovima; naprotiv, oni imaju neograničeno pravo da se busaju u prsa i da se nazivaju poštenim ljudima. Oni najviše i govore o »poštenju« i na osnovu toga misle da imaju pravo uništiti takozvane »profesionalne« lopove. Jer sitnom lopovu je, naravno, krađa profesija; krupni lopovi, međutim, imaju druge profesije: oni su ministri, direktori, šefovi, bogovi administracije, lafovi društva — ukratko: »pošteni« ljudi... Ja sam, u policiji, imao prilike da sve to vidim i saznam. Morao sam, kao agent da bežim ko đavo od krsta, kad je trag neke krupne pljačke došao do tako nekog »poštenog čoveka«; a sitnog lopova, profesionalca, morao sam goniti kao psa. I, eto, zato ja smatram da je tako zvani »lopov« pošteniji od tako zvanog »poštenog« čoveka.⁶

VERA: (klone u stolicu) Otišla sam... Onda sam otišla. U polja, u široka polja... Bila je jesen i grožđe je mirisalo... I ja sam našla jednog čoveka, i on je čeznuo za sadašnjosti, da izbegne prošlosti. I... i... ja sam zaboravila sve... Zvao se Mirko.

VUK: O, Bože, kako da u to verujem...

VERA: Sve. Zima je prošla kao san, on je svirao duge setne arije, a ja sam sanjala nebo. I onda je došlo proleće... I jednog dana Mirko mi donese... tri... prve... visibabe... Ja probledim i počnem da drščem. A on nije znao ništa... I svaki dan on mi je donosio tri visibabe. A ja sam počela da mrzim to ruke i da ga se bojim. Ono me je sećalo moje prošlosti, koja je segnula rukom u mir moje duše... I jednog dana dođe on krvav i reče: »Evo, kako sam se namučio, da ti uzberem tri poslednje snježnice«. Ja sam se zapanjila... Snježnice? To je ruka prošlosti... Odakle on zna za to ime. Uzela sam ga za ruku i pošli smo autom u grad. Ja sam kupila na trgu visibabe i pošli smo ravno na groblje... Morala sam... Svojim rukama morala sam zakopati visibabe-snježnice u Viktorov grob, kao što se zakapaju uspomene... I onda sam mu htela reći sve... Ali — ponos... Ja sam utekla u strahu pred grobom Viktorovim, a on je ostao u neizvesnosti... Bilo je to pre tri dana... Recite mi, molim vas, recite mi: šta je s njim... Zna li on sve? Čemu da mu to govorim? Zašto da dadem mojoj prošlosti telo?

On bi bio ziva prošlost moja, i ja bih proganjena slikom svoje prošlosti pala glavom u grob, da se smirim... Pomozite mi... Recite mi, hoćete li da umrem (ljubi ruke Vuka).⁷

DODA: (sa svećom u ruci) Mislio sam, da sam neđužan kao i ti, i hteo sam s tobom da umrem... Ali svet me je ubedio, da sam zlikovac i ja moram da živim, da ne uprljam svojom smrću čistu žrtvu tvoju i ne olakšam sebi teret krivnje... Dokleee, doklee, o reci. (pada na zemlju, sveća se gasi).⁸

Bili su to ulomci iz drama »Lopovi«, »Ponos« i »Ponor«, a moglo bi se nastaviti i s ulomcima iz »Neobičnog suđenja«, »Katedre« i drugih. U trenucima kad dramska radnja dostiže svoj vrhunac, Velika Ala održat će govor o lopovima, profesor Ružić o krađi, a liječnik Marić o osobnoj sposobnosti stručnjaka naspram nevažnosti papirnataog svjedočanstva. Za razliku od tih govora-opravljanja, stilski slično riješenih ali funkcionalno različitih, pokazat će se dijalozi o izvorima zla u čovjeku. Razlozi tog zla počivaju na pretpostavci čovjekova krvnog nasljeđa da bi, u trenutku kad lica prepoznaju strah kao izvor zla, drame završile u naglim obratima i neočekivanim razrješenjima. U tom smislu Kulundžić će niz psihološki motiviranih drama (po ugledu na nordijske dramatičare uništiti iskonstruiranim obratima i pomirenjima. Refleksije takvih ideja i dijaloge te vrste naći ćemo u »Neobarbaru«, »Ponoru«, »Katedri«, »Sudbinama«, »Teško je reći istinu«, »Krik života« i drugima. U tom je kontekstu nezavršena drama »Bez naslova« izuzetak: Kulundžić priprema, ali do dijela koji je napisan, ne iskorištava porijeklo Eme Boškavske kao polazište za tragičnu krivnju, zadržavajući interes na temi o traženju pravde između zakona i životnih činilaca (u tom smislu usporediti »Neobično suđenje«, »Sudbine«, »Paragraf«).

Iz svega je vidljivo kako Kulundžićev dramski opus, uz inzistiranje na programu »Čovjek je dobar«, sadrži brojne konstante. U ovom trenutku zanima nas njegova česta relativizacija istine, na tragu Pirandella, ali i panično inzistiranje na potpunom razrješenju dramske radnje i pobjedi dobra. U to ime Kulundžić je sklon konstrukcijama, obratima i prigodnim razlozima, odnosno iznevjeravanju inače dobro vođenih i karakteriziranih dramskih lica, a time i samih drama. A tehnika prenošenja tragične krivnje na sve, ili njezino skidanje s onih na kojima smo je prethodno uvjerljivo upoznali i u raspletu najviše očeki-

vali, počinje u drami u trenutku općenitog govora o temi drame (a tema može biti lopovluk, prostituiranje, nerazumijevanje među generacijama ili bilo što drugo). Upravo u toj situaciji sugeriranja rješenja i inzistiranja na svom programu Kulundžić tipizirane junake raspoređuje u tipičan dijalog (ili monolog) koristeći ih kao funkcionalna rješenja ključnih scena u ukupnosti dramske radnje. Time zatvara krug konstanta, osmišljavajući taj krug nametnutim programom. Jednoznačnost lica kao tipova prerasta u višeznačnost lica u situaciji, a dijalog kao prepoznatljiv i prenosiv stilski segment biva konstanta. Sve su te zadatosti u službi realizacije Kulundžićeva programa. Naime, raznovrsna polazišta istraživanja života u dramskom stvaralaštvu omogućila su Kulundžiću i nekoliko mogućih načina realizacije djela, ali je postojao samo jedan autorov programski zahtjev. U ime njega relativizirana istina morala se razriješiti. A formulu razrješenja Kulundžić je pronašao u postupku raskrinkavanja straha iz kojeg su, po njemu, proistekla sva osjećanja krivnje temeljene na zlu. Da bi omogućio pobjedu dobrote početkom trećeg čina (to mjesto je najčešće početak trećeg čina), Kulundžić svoja djela »obdaruje« još jednom konstantom. Nju bismo mogli identificirati također jednim njegovim dramskim naslovom, naslovom »Teško je reći istinu«. Ako je već tako, a Kulundžić u svom stvaralaštvu poručuje da (uglavnom) jest tako, onda istinu valja izboriti. Svojom dužnošću smatrao je da tu istinu valja izboriti u licu dobrote. Tako se u završnom dijelu njegovih drama otvara krug tipiziranoga dramskog raspleta, jedan krug isključivog autorskog inzistiranja. On u sebi sadrži razlog za analizu Kulundžićeva dramskog stvaralaštva kao analizu borbe za osobni stvaralački program.

BILJEŠKE

¹ Autograf završene drame »Bez naslova« u Zavodu za književnost i teatrologiju JAZU, str. 4, 5.

² Isto, str. 9.

³ Rukopis drame »Knjiga i kolači« u Zavodu za književnost i teatrologiju JAZU, str. 18.

⁴ Rukopis drame »Sudbine« u Zavodu za književnost i teatrologiju JAZU, str.

⁵ Rukopis drame »Teško je reći istinu« u Zavodu za književnost i teatrologiju JAZU, str. 2, 3.

⁶ Rukopis drame »Lopovi« u Zavodu za književnost i teatrologiju JAZU, str. 80.

⁷ Autograf drame »Ponos« u Zavodu za književnost i teatrologiju JAZU, str. 48, 49.

⁸ Autograf drame »Ponor« u Zavodu za književnost i teatrologiju JAZU, str. 114, 115.

Književna Zbirka